

QORAQOLPOG'–ISTON RESPUBLIKASI SHAROITIDA ZIZIPHUS JUJUBA MILL, O'SIMLIGINING INTRODUKSIYASI

Azilova Ulbolsin Tureniyaz qizi¹

¹ Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat Pedagogika instituti Botanika, ekologiya va uni o'qitish metodikasi kafedrası doktoranti

Ajiev Alisher Baxtibaevich²

² Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat Pedagogika instituti biologiya fa'nlari bo'yicha doktor (DSc)

MAQOLA MA'LUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received:10.11.2024

Revised: 11.11.2024

Accepted:12.11.2024

KALIT SO'ZLAR:

chilonjiyda, ziziphus jujuba Mill, introduksiya, unabi, flora, anemiya, pulpa, chaylon, astma, chechak, gipertoniya.

Bugungi kunda o'simliklar olamiga kuchli salbiy ta'sirlar ko'rsatilayotgan davrda Qoraqalpog'iston Respublikasi florasining bioekologik xususiyatlarini ilmiy jihatdan o'rganish, inson xo'jalik faoliyatiga foydali o'simliklarni shu jumladan *Ziziphus jujuba* Mill., (chilonjiyda) istiqbolli o'simlik turlarini ilmiy jihatdan tadbiq etish, o'rganish dolzarb vazifa hisoblanadi.

KIRISH.

Bugungi kunda o'simliklar olamiga kuchli salbiy ta'sirlar ko'rsatilayotgan davrda Qoraqalpog'iston Respublikasi florasining bioekologik xususiyatlarini ilmiy jihatdan o'rganish, inson xo'jalik faoliyatiga foydali o'simliklarni shu jumladan *Ziziphus jujuba* Mill., (chilonjiyda) istiqbolli o'simlik turlarini ilmiy jihatdan tadbiq etish, o'rganish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi sharoitini inobatga olgan holda istiqbolli chilonjiyda turlarini introduksiya qilish orqali biz Orolbo'yi mintaqasidan ko'tarilayotgan qum, tuz va chang zarrachalarining sa'lbiy ta'sirini kamaytirishga erishamiz.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 16-yanvardagi PF-5303-sonli "Mamlakatning oziq-ovqat xavssizligini yanada taminlash chora tadbirlari to'g'risida"gi qarori hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 27-avgustdagi 545-sonli qarori 09/21/545/0832-sonli respublikaning tuproq-iqlim sharoitlariga mos limon, unabi va grek yong'og'ining serhosil, kasalliklarga chidamli, eksportbop yangi navlarini yaratish bo'yicha seleksiya ishlarini jadallashtirish, yetishtirish texnologiyasini takomillashtirish va amaliyotga yangi navlarni joriy etishni nazarda tutgan ilmiy loyihalar belgilangan tartibda kiritilishini taminlashda chilonjiyda (unabi) navlarini tadbiiq etish orqali Qoraqalpog'iston Respublikasida degradatsiyaga uchragan yerlari uchun istiqbolli o'simlik sifatida ekish nazarda tutilgan[1-2-3].

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Markaziy Osiyo va O'zbekiston sharoitida *Ziziphus jujuba* Mill., (unabi) o'simligini introduksiya qilish qator olimlar tomonidan ko'p yillar davomida o'rganilib kelingan. Jumladan, bu boradagi dastlapki tadqiqotlar Э.Т. Ахмедов, Э.Т. Бердиев, С.А.Остроухова, Л.В.Пономаренко, А.В.Рындин, Л.Т. Ташматовлар takidlashicha Markaziy Osiyo davlatlari, jumladan O'zbekiston, Tojikiston va Turkmaniston davlatlarida kam miqdorda bolsa ham bu ekin ekilgan, dastlapki ilmiy tadqiqot ishlari esa o'tgan asirning o'rtalarida olib borila boshlagan. Lekin, unabining yovoyi turlari ancha avvaldan bu xududlarda uchrab asosan buta tikanli yoki 4-9 m gacha balandlikdagi daraxt holda o'sgan.[4;6-97-6]; [5;32;33-6.]; [6; 15;95-6.].

MDX mamlakatlarida ta'kidlanishicha, bu ekin erta meva beradigan, qurg'oqchilikka chidamli, tuproq sharoitiga mos kelmaydi, nafaqat oziq-ovqat, balki dorivor va dekorativ ahamiyatga ega. A. P. Dragatsev (1966), V. A. Kolesnikov (1973), V. V. Vorontsov, U. G. Shteyman (1982), A. D. Mikeladze (1988) va boshqalar, unabi mevalarida 30% gacha quruq moddalar, asosan shakar (21-25%), kislotalar (0,47-1,87%) mavjudligini ko'rsatib o'tgan. Mevalar vitamin C ga boy (350 dan 735 mg% gacha), pektin moddalari (2,1-5,8 mg%), shuningdek, vitamin P moddalari (25-100 mg%) mavjud. Shuning uchun ular nafaqat oziq-ovqat mahsuloti, balki dorivor mahsulot sifatida ham qimmatlidir. Mevalar xom va quruq shaklda, shuningdek konserva ishlab chiqarishda qo'shimchalar sifatida iste'mol qilinadi. R. E. Loiko (2003) ma'lumotlariga ko'ra, pulpa tarkibida 17-76% quruq moddalar mavjud. Uglevod miqdori o'sayotgan maydonga qarab 14,5 dan 27,5% gacha o'zgarib turadi. Mevalarda 1,7% dan 3% gacha organik kislotalar (molik, süksinik va zipinik) mavjud. Mevalarda 1,2-1,6% oqsil, 0,1-0,3% yog', 0,6-1,4% tola mavjud[7].

Chilonjiydaning botanik ta'vsiifi. Chilonjiyda (unabi) jumrutdoshlar -

Rhamnaceae oilasiga mansub bo'lib bo'yi 2-5 m bo'ladigan tikanli daraxt, shoxlari har tomonga qarab tarvaqaylab o'sgan. Yosh shoxlari tuklar bilan qoplangan. Barglari choziq tuxumsimon yuqori tomoni bir oz choziq plastinkasi assimetrik, yirik tomirli, qisqa bandi yordamida poya va shoxlarida ketma-ket joylashgan. Barg plastinkasining uzunligi 3,5-4 sm, eni 1,5-2 sm, chetlari tishsimon, ustki tomoni tuksiz, yaltirok, rangi yashil pastki tomoni och yashil, tomirlari tuk bilan qoplangan. barg bandi kam tukli, mayda yashilsimon rangli gullari barg qoltig'idan o'sib chiqqan yarim soyabon topgulda joylashgan. mevasi sharsimon yoki chozinchoq, to'q sariq-qizil rangli, mayda (uzunligi taxminan 1,3 sm, eni 1,2 sm) shirasi kam, yumshoq qismi quruqroq, mazasi nordon-shirin [8;15-95-b.];[9; 3-22-b.].

Meva danagi qizg'ish-qong'ir rangda, chozinchok yirik, o'tkir uchli va qattiq bo'ladi. Mevaning 25-30% ni tashkil etadi may-iyun oylarida gullaydi, mevasi sentyabr-oktyabrda pishib yetiladi. Gullari yulduzchali, yashilsimon sariq, xidli, mayda 0,3-0,4 sm diametrga ega, ikki jinsli, qisqa bandlarda joylashgan [10;43-68-b.];[11; 225-226-b][12;12-54-b].

Chilonjiyda (unabi) mevasinining urug'lari uzunchoq shaklda, ikkala uchi o'tkir bo'lib urug'i juda qattiq, unib chiqishga xalaqit beradigan aloxida moddalarning (ingibitorlar) mavjudligi sababli aksariyat urug'lar unib chiqmaydi. Urug'lar unib chiqishi uchun tabiatda kuzatilgandek sharoitlarni yaratib, ularni stratifikatsiya qilish lozim.

Tadqiqot ishini o'tkazish uchun avvalo urug' sifati halqaro talablarga ko'ra tekshirib ko'rildi. Urug'lar Petri likobchalarida filtr qog'ozda $t +22^{\circ}\text{C}$ haroratda 14 kun davomida undirildi (1-rasm). Urug' unuvchanligi ungan, qattiq va chirigan qismlarga ajratib o'rganildi.

Uy sharoitida erta bahorda *Ziziphus jujuba* Mill., o'simligini urug'idan hamda ko'chat sifatida ekish mumkin. Ekishdan oldin urug'larning tashqi qattiq qobig'i olinib tashlanadi bu urug'larning tezda unib chiqishiga yordam beradi. Urug'lar soni bazilarida ikki dona bo'lishi mumkin. Urug' odatda $+23^{\circ}\text{C}$ da 1 hafta ichida unib chiqadi. Chilonjiyda (unabi) ko'chatlarini ko'chirib o'tkazish mumkin.

a)

b)

c)

d)

1-rasm. a) chilonjiyda urug'i, b)bo'rtish fazasi, c)ekish jarayoni, d)ko'karib chiqqan maysalari.

Tadqiqot ob'ektlari sifatida *Ziziphus jujuba* Mill., ning bir necha navlari Та-ян-цзао, У-син-хун va Мелкоплодный кислый №1 tanlab olindi. Mazkur navlarning ko'chatlari akademik M.Mirzayev nomidagi Bog'dorchilik, uzumchilik va vinochilik ilmiy-tadqiqot instituti, va Samarqand Davlat Universiteti meva-uzumchilik va sabzavotchilik kafedrasining ilmiy-tadqiqot markazidan olindi.

Tadqiqot ishlari Qoraqalpog'iston Respublikasida Nukus shahri va Orolboyi xalqaro innovatsiya markazi tajriba uchastkasida olib borilmoqda. O'simlik navlari tajriba maydonlariga aprel oyining 2-dekadasida qator uzunligi 2m eni 3m uzunlikda ekildi. O'simlik navlarining qaysi turga tegishli ekanligi O'zFA "Botanika" ilmiy-tadqiqot instituti Markaziy gerbariysi tomonidan ishlab chiqilgan «Informatsionnaya sistema FLORUZ» (2013) yordamida aniqlandi.

Tajriba dalalarida bajariladigan barcha agrotexnika jarayonlar shu mintaqada keng qo'llanilayotgan uslublar asosida hamda o'rganilayotgan o'simliklarning biologik xususiyatlarini hisobga olgan holda amalga oshirildi.

O'simlikning o'sishi va rivojlanishi yuzasidan fenologik kuzatuvlar olib borilmoqda. Dala tajribalarida o'simliklar 5 qator b'olib joylashgan kuzatishda 3 ta yerdan konvert usulda jami 27 ta o'simlik kuzatishga olingan (2-rasm).

a

b

c

d

2-Rasm. Chilonjiyda o'simligining ta'jriba dalasi (a-ikki yillik ko'chati, b-gullash fazasi, c-xom mevasi, d-pishgan mevalari)

Chilonjiyda o'simligining 2 yillik ko'chatlari 2024-yilning 10-aprel kuni tajriba maydoniga ekib chiqildi. Qoraqalpog'iston Respublikasi sho'rlanga tuproq sharoitida unuvchanligi yuqori darajada. O'simlik vegetatsiya davridan to generativ davrga o'tgungacha har 3-4 kun oralig'ida o'rtacha uzunligi, bargining soni, uzunligi hisoblab borildi. *Ziziphus jujuba* Mill., ning dorivorlik xususiyati yuqori baholanadi.

O'rta Osiyoning tog'li hududlari aholisi chilonjiyda mevasi unini bo'tqa tayorlashda, non pishirish uchun xamirga aralashtirib, uning ta'mini yaxshilashda ishlatilishini takidlaydi. Xalq tabobatida chilonjiydaning barcha qismlari: bargi, mevasi, ildizi ishlatiladi. Tog'li hududlar aholisi organizm tonusini ko'tarish va yuqumli kasalliklarga chidamliligini oshirish uchun "choylon" deb ataluvchi chilonjiyda barglar damlamasini ertalab och qoringa yarim piyola istemol qilishadi [13]. Chilonjiyda mevasidan tayyorlangan damlama yo'tal, gipertoniya, astma, chechak, anemiya (kamqonlik), ish ketishini qoldirish, og'riq qoldiruvchi, qon bosimdi pasaytiruvchi vosita sifatida tavsiya qilganlar. Koreya olimi Chxve Txesop o'tkazgan tadqiqotlarda chilonjiydaning kuzgi barglarining qaynatmasini ichib davolangan gipertoniya kasalligidan aziyat chekkan 63 kishidan 27tasi (42%) to'liq tuzalgan 29 tasi (46%) sog'lig'i yaxshilangan. [14].

Respublikamiz hududiga chilonjiyda turlarini introduksiya qilish orqali ularning yangi sharoitga moslashish yo'llarini chuqur o'rganish va yuqori hosilli formalarini

tanlab olish hamda ularni yetishtirish texnologiyalarini ishlab chiqish hozirgi davr talabidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azilova U.T. *Ziziphus jujuba* Mill., Qoraqolpog'istonda./ Andijon Qishloq Xo'jaligi va Agrotexnologiyalar Instituti "Global iqlim o'zgarishi sharoitida qishloq xo'jaligini innovatsion texnologiyalar asosida barqaror rivojlantirish istiqbollari" mavzusidagi xalqaro ilmiy-texnik anjuman to'plami, 2024-yil 24-25 may, Andijon.

2. Azilova U.T., Ajiev A.B. Перспектива внедрения унаби-*Ziziphus jujuba* Mill., в Республике Каракалпакстан. /Guliston Davlat Universiteti "O'simlik mahsulotlarini yetishtirishda kimyoviy, biotexnologik va molekulyar genetik yondashuvlar" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to'plami, 2024-yil 23 aprel, Guliston.

3. Azilova U., Ajiev A.B. *Ziziphus jujuba* Mill.,ni Qoraqolpog'iston Respublikasida tadbiq qilish istiqbollari./ Нукусский Государственный Педагогический Институт имени Ажинияза «Табиий фанларнинг долзарб масалалари» мавзусидаги V-халқаро илмий-назарий анжуман материаллари ТЎПЛАМИ 16 май, 2024 й. Нукус

4. Ахмедов Э.Т., Бердиев Э.Т. Чилонжийда - истикболли шифобахш усимлик. Тошкент, 2017.- 97 б.

5. Остроухова С.А. Китайские финики в Узбекистане//С.А. Остроухова// Садоводство.- 1972.- №1. - С. 32-33.

6. Пономаренко Л.В. Китайский финик на Кубани. Сб. материалов региональной научно-практической конференции. Кубанский ГАУ. Краснодар, 2005.- С. 15-95.

7. Пономаренко Л.В. Биологические особенности хозяйственная оценка Китайского финика в Прикубанской зоне садоводства материалов автореферат Кубанский ГАУ. Краснодар, 2005.- С. 5-8.

8. Синько Л.Т. Методические рекомендации по возделыванию зизифуса в Крыму. // — Ялта. 1992.- 36 с.

9. Бурлей Г.В., Бурлей М.В. Унаби юба// - Краснодар, 1996. - С. 43-68.

10. Губанов И.А. Унаби юйюба - *Zizyphus jujuba* Mill. / И.А. Губанов //Дикорастущие полезные растения СССР. - Москва, 1976. - С .225-226.

11. Колесников А.И. Китайский финик (ююба)/ А.И. Колесников. -Москва, 1956. - С. 15- 54.

12. Международные правила анализа семян.- М.: Колос, 1984.- 310 с

13. Хаджиматов М. Дикорастущие лекарственные растения Таджикистана. - Душанбе, 1989.-368с.

14. Асқаров И.Р. Табобат қомуси. Т. “Мумтоз сўз”. 2019.-Б.1142.

